

Zh.A. NAZARKASSYM

*Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Öğretim Üyesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: zhanar.nazarkassym@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0001-8570-4805>*

**SOĞUK SAVAŞ SONRASI ULUSLARARASI HUKUK AÇISINDAN
HAZAR'I SINIRLANDIRMA: 1991–2014 YILLARI**

Özet. 1729'dan 1991'e kadar geçen süreçte Hazar'ı Sovyetler Birliği ve İran olmak üzere iki aktör paylaşmaktaydı. Ancak SSCB'nin dağılması ve üç yeni Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte kıyıdaş sayısı beşe yükselmiştir. Bu da Hazar hidrokarbon kaynakları üzerinde hâkimiyet ve paylaşım mücadelesinin başlamasına neden olmuştur. Başta ABD, kimi Avrupa devletleri ve daha sonra ÇHC olmak üzere pek çok bölge dışı aktörün de çeşitli düzeylerde katıldığı bu mücadeleler Hazar'ın jeopolitik önemini daha da artırmıştır. İki kutuplu uluslararası düzeninin dağılmasıyla beraber Hazar bölgesi enerji kaynakları bakımından dünyanın en büyük üçüncü hidrokarbon rezervi olarak ön plana çıkarken, bu bölgede bağımsızlığına kavuşan üç yeni Türk cumhuriyetleriyle birlikte Hazar havzası iki yönlü ilişkilerden çok yönlü bir ilişkiler havzasına çevrilmiştir. Hazar'ın kıyısındaki yeni bağımsız aktörler Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan mevcut jeopolitik konumları sebebiyle herhangi bir uluslararası suya çıkışı olmayan birer kara devletidirler. Karasal nitelikleri sebebiyle ortaya çıkan uluslararası taşıma ve koridor sorunları, bu ülkelerin gündeminde petrol ve doğalgaz boru hatlarını ön plana çıkarmıştır. Dolayısıyla Hazar'a kıyıdaş olan ülkeler Hazar'ın statüsü sorununu milli güvenlik sorunları olarak algılamaya devam etmektedirler.

Makale Hazar bölgesinin jeopolitik önemini klasik jeopolitik teoriler kapsamında analiz etmekte ve tarihsel olarak araştırmakta ve özellikle Soğuk Savaş'tan 2014'e kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu bağlamda klasik teoriler çerçevesinde hem jeopolitik teoriler hem de teorik varsayımlar analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hazar'ın statüsü, 1982 BMDHS, Doğal kaynaklar, İki kutuplu dünya, Uluslararası hukuk, Türk Cumhuriyet'leri, Milli güvenlik, Ulusal Çıkar.

Ж.А. Назарқасым

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zhanar.nazarkassym@ayu.edu.kz*

**Биполярлық жүйенің күйреуінен кейін халықаралық құқық тұрғысынан
Каспий шекарасын анықтау: 1991–2014 жылдар**

Аңдатпа. 1729–1991 жылдар аралығында екі негізгі актор – КСРО мен Иран Каспийді бөліскен болатын. Алайда КСРО ыдырап, жаңадан үш түркі тілдес елдердің тәуелсіздік

***Bize doğru alıntı yapınız:**

Nazarkassym Zh.A. Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Hukuk Açısından Hazar'i Sinirlendirme: 1991–2014 Yılları // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2022. – №1 (123). – Б. 292–301. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.25>

***Cite us correctly:**

Nazarkassym Zh.A. Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Hukuk Açısından Hazar'i Sinirlendirme: 1991–2014 Yılları [Status of the Caspian Region Issue within the Framework of International Law: 1991–2014 years] // *Iasaуı üniversitetiniñ habarshysy.* – 2022. – №1 (123). – Б. 292–301. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.25>

алуына орай Каспий жағалауындағы мемлекеттер саны беске өсті. Бұл Каспийдегі көмірсутегі ресурстарына үстемдік орнату үшін астыртын бәсекелестік пен күреске әкеліп соқтырды. Көптеген аймақтық емес акторлар, әсіресе АҚШ және ЕО мемлекеттері, ҚХР сияқты алып елдер арасындағы бәсекелестік Каспийдің геосаяси маңыздылығын одан әрі арттыра түсті. Биполярлық халықаралық тәртіптің ыдырауымен Каспий аймағы энергетикалық ресурстар бойынша әлемдегі үшінші ірі көмірсутек қоры ретінде маңызды орынға көтерілді, ал Каспий аймағы екіжақты қатынастардан көп бағытты қатынастардың орныққан аймағына айналды. Осы аймақта тәуелсіздік алған жаңа үш түркі тілдес мемлекеттер, Каспий жағалауындағы жаңадан тәуелсіздік алған мемлекеттер, атап айтқанда Әзірбайжан, Түркіменстан және Қазақстан қазіргі геосаяси жағдайда өзінің маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Сондықтан Каспиймен шектесетін бұл елдер Каспийдегі тұрақтылықты аймақтың әрі ішкі қауіпсіздіктің кепілі ретінде қабылдауда.

Мақалада Каспий аймағының геосаяси маңыздылығы классикалық геосаяси теориялар аясында талданып, тарихи тұрғыдан зерттеледі және атап айтқанда, қырғи қабақ соғыстан кейінгі кезеңнен 2014 жылға дейінгі кезең қамтылады. Осыған байланысты геосаяси теориялар да, теориялық болжамдар да классикалық теориялар аясында талданады.

Кілт сөздер: Каспийдің мәртебесі, 1982 ж. БҰҰ Теңіз құқығы конвенциясы, табиғи ресурстар, биполярлық жүйе, халықаралық құқық, түркі республикалары, ұлттық қауіпсіздік, ұлттық мүдде.

Zh.A. Nazarkassym

*Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zhanar.nazarkassym@ayu.edu.kz*

Status of the Caspian Region Issue within the Framework of International Law: 1991–2014 years

Abstract. In the period from 1729 to 1991, two main actors, that is, the USSR and Iran, dominated the Caspian region. However, with the collapse of the USSR and the formation of three new Turkic-speaking states, the number of coastal countries increased to five. This led to the beginning of the struggle for dominance and division of the hydrocarbon resources of the Caspian. This struggle, in which many non-regional actors participated at various levels, especially the United States, EU countries, and China, further increased the geopolitical significance of the Caspian. With the collapse of the bipolar world order, the Caspian region came to the fore as the world's third largest hydrocarbon reserves in terms of energy resources, the Caspian basin turned from a bilateral into a basin of multi-vector relations. The new independent actors on the Caspian coast, Azerbaijan, Turkmenistan and Kazakhstan, are land states that do not have direct access to the international ocean due to their current geopolitical position. Due to their geopolitical nature, the problems of international transportation and corridors have brought oil and gas pipelines to the forefront of the agenda of these countries. Therefore, the countries bordering the Caspian continue to perceive the status of the Caspian as a national security issue.

The article analyzes and historically explores the geopolitical significance of the Caspian region within the framework of classical geopolitical theories and, in particular, covers the period after the Cold War until 2014. In this regard, both geopolitical theories and theoretical assumptions are analyzed within the framework of classical theories.

Keywords: Status of the Caspian Sea, 1982 UN Convention on the Law of the Sea, Natural Resources, Bipolar World, International Law, Turkic Republics, National Security, National Interest.

Ж.А. Назарқасым

*преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zhanar.nazarkassym@ayu.edu.kz*

Проблема раздела Каспийского региона в рамках международного права в пост биполярный период: 1991–2014 годы

Аннотация. В период с 1729 по 1991 год два основных актора, то есть СССР и Иран властвовали на Каспийском регионе. Однако с распадом СССР и образованием трех новых тюркоязычных государств количество прибрежных стран увеличилось до пяти. Это привело к началу борьбы за господство и раздел углеводородных ресурсов Каспия. Эта борьба, в которой на различных уровнях участвовали многие внерегиональные акторы, особенно США, страны ЕС, и КНР, еще больше повысила геополитическое значение Каспия. С распадом биполярного миропорядка Каспийский регион вышел на первый план как третье место в мире по запасам углеводородов с точки зрения энергоресурсов, Каспийский бассейн из двустороннего превратился в бассейн многовекторных отношений. Новые независимые акторы на Каспийском побережье, Азербайджан, Туркменистан и Казахстан, являются сухопутными государствами, не имеющими прямого выходов к международным океаном в силу своего нынешнего геополитического положения. Из-за своего геополитического характера проблемы международных перевозок и коридоров выдвинули нефте-газопроводы на первый план в повестке дня этих стран. Поэтому страны, граничащие с Каспий, продолжают воспринимать статус Каспия как проблему национальной безопасности.

В статье геополитическая значимость Каспийского региона анализируется и исторически исследуется в рамках классических геополитических теорий и, в частности, охватывает период после окончания холодной войны до 2014 года. В связи с этим в рамках классических теорий анализируются как геополитические теории, так и теоретические предположения.

Ключевые слова: Статус Каспия, Конвенция ООН по морскому праву 1982 г., природные ресурсы, биполярный мир, международное право, Тюркские республики, Национальная безопасность, Национальный интерес.

Giriş

Hazar'ın statüsü ile ilgili üç temel görüş vardır. Bunlardan ilki Hazar'ın deniz olduğu, ikincisi göl olduğu, üçüncüsü ise özel su kütlesi olduğu yönündedir.

Hazar denizdir diyenler, Hazar'ı bir deniz, yarı deniz, kapalı deniz, iç deniz gibi çeşitli kavramlar üzerinden tartışmaktadırlar. İlk önce Hazar bir deniz olarak sayılırsa 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesinin (BMDHS) Hazar'a uygulanması gerekmektedir. Buna göre Hazar'a kıyısı olan ülkelerin 12 millik karasuları, 12 millik bitişik bölgeleri, 200 ile 350 mil arasında kıta sahanlığı, 200 millik münhasır ekonomik bölgeleri olacaktır. Eğer bu kadar geniş alan yoksa eşit uzaklık prensibine göre karşı kıyı ülkeler Hazarda sınırlarını belirleyeceklerdir. Eğer Hazar deniz sayılacaksa o zaman uluslararası bir nitelik kazanacak ve Hazar'da kıyısı olmayan ülkelerin gemileri de Hazarda rahatlıkla yüzebilecek, Hazar'ı deniz-okyanusla bağlayan geçiş nehirleri ve kanallarda uluslararası ulaşımına açık hale gelecektir [1, s. 37–38].

Hazar'ın okyanusla direk çıkışı olmadığı için Hazar'a kapalı deniz diyenler vardır. Bu kavram 1982 BMDHS'nin IX. bölümünün 122. maddesinde tarif edilmiştir. Bu maddeye göre kapalı ve yarı kapalı deniz şöyle tanımlanmıştır:

- İki veya daha fazla devlet tarafından çevrilmiş ve diğer bir deniz ya da okyanusa dar bir geçiş ile bağlanan, iki yada daha fazla kıyı devletinin karasuları ve münhasır ekonomik bölgelerinden oluşan körfez havzası ya da deniz.

Bu tanıma göre Hazar kapalı, yarı kapalı olarak kabul edilirse kıyı ülkelerin karasuları, kıta sahanlıkları ve münhasır ekonomik bölgeleri olacaktır.

Hazar için sıkça dile getirilen bir başka kavramda Hazar'ın iç deniz olduğu yönündedir. Bu kavramın çıkış noktası 1935–1940 İran-Sovyetler Birliği antlaşmasında Hazar için *İran-Sovyet denizi* ve *İç deniz* denilmiş olmasıdır. Bu antlaşmaya göre Hazar'ı çevreleyen ülkelerin 10 millik karasuları olması ve geri kalan alanların ise bu ülkeler arasında ortak kullanılması kabul edilmiştir. Bu sonuncuyu genellikle İran ve Rusya savunmakta, Türkmenistan'da bazen bu görüşe destek vermektedir. Hazar'ı deniz olarak gören ve 1982 BMDHS'nin uygulanmasını savunan ülkeler ise daha çok Azerbaycan ve Kazakistan olmuştur [2, s. 13].

İkinci görüş, Hazar'ın bir göl olduğu yönündedir. Bu konuda da iki farklı tartışma mevcuttur. Bunlardan ilki İran'ın ve onun tarafında olan Rusya ve bazen de Türkmenistan'ın savunduğu görüştür. Buna göre Hazar'ın okyanusa çıkışı yoktur dolayısıyla göldür ve Hazar çevre ülkeler tarafından ortak kullanılmalıdır. Buna karşı görüşte Hazar'ın bir «sınır gölü» olduğu ve göllerle ilgili Uluslararası Hukukta bir düzenleme olmadığı için uluslararası teamüllere göre Hazar'ın sektörlere göre bölünmesi gerektiği yönündedir [3, s. 28].

Üçüncü görüş ise Hazar'ın kendine özgü bir yapısı olduğu onun içinde özel bir statü uygulanması gerektiği yönündedir. Bu görüşü savunan ülke genellikle Rusya'dır. Rusya kendi çıkarlarını gözetken çeşitli öneriler ileri sürerek Hazar'ın özel statüye sahip olmasını istemektedir. Hazar'ı okyanusa çıkışını sağlayan Volga ve Don nehirlerinin uluslararası ulaşımına açılmaması, Hazar'da enerji ve biyolojik varlıkların Rusya tarafından kontrol edilmesi, Hazar'da güvenliğin kendi kontrolünde olması ve en önemlisi de Hazar havzasının ekonomisini kontrol edebilmesi dikkat ettiği noktalaradır.

Araştırma yöntemi

Hazar Denizi Avrasya'nın tam kalbindedir. Jeopolitik açıdan son derece önemli bir konumdadır. Sahip olduğu hidrokarbon kaynaklarının yanı sıra, bu kaynakların ulaşılabilir olması ve mevcut arz piyasalarına alternatif olması nedeniyle de bölge dışı aktörlerin ilgi alanındadır. Bu doğrultuda araştırma yönteminde uluslararası hukukun ve özellikle 1982 BMDHS'nin temel ilkeleri baz alınmıştır. Ayrıca kıyıdaş devletlerin savunduğu tezlerine atıfta bulunulmuştur.

Sonuçlar ve tartışmalar

- Makalede Hazar bölgesinin jeopolitik önemi klasik jeopolitik kuramlar kapsamında analiz edilmiştir;
- Uluslararası İlişkilerde Kara hakimiyet jeopolitik tezinde bölgenin güçlü aktörler açısından rekabete dayalı bölge olduğuna dikkat çekilmiştir;
- Uluslararası hukuk ve 1982 BMDHS açısından Hazar'ın kıyıdaş devletlerinin savunduğu tezleri ve kendi tezlerinde ileri sürdükleri milli çıkarlarına dayalı temel varsayımları ortaya konulmuştur;
- Bilimsel çalışma konusu tarihi açıdan incelenmiştir ve özellikle soğuk savaş sonrası dönemden itibaren 2014 yılına kadar olan dönemi içermektedir. Bu bağlamda hem jeopolitik kuramlar hem teorik varsayımlar klasik kuramlar kapsamında analiz edilmiştir;
- Hazar'a kıyıdaş devletlerin tezleri incelenirken milli çıkarları ve savundukları temel uluslararası hukuk kaidelerine göre analiz edilmiştir;
- Bilimsel sonuç olarak uluslararası alandaki her devletin milli çıkarlarını ön plana alarak siyaset izledikleri ve dış politika alanında uluslararası hukuk normlarının ve kaidelerinin ikinci derecede hatta bir dış politika enstrümanı olarak kullanıldığı saptanmıştır.

Hazar Bölgesinin Jeopolitik Önemi

Hazar bölgesinin jeopolitik ve jeostratejik açıdan işgâl ettiği önemini teorik ve pratik açıdan inceleyen en önemli klasik kuramcılarının başında H.J. Mackinder gelmektedir. Diğer taraftan H.J. Mackinder Hazar bölgesinin Anglo-Amerikan ülkeleri için dünya hakimiyetini sağlamadaki

oynadığı önemli rolünü göstererek, bir anlamda kendisinden sonra gelen Batılı jeopolitik teorisyenlerin geliştirdiği tezlerinin temel alt-yapısını oluşturan kuramcı niteliğine de sahiptir. H.J. Mackinder kaleme aldığı «Tarihin coğrafi mihver» (1904), «Demokratik idealler ve gerçekler» (1919) adlı kitaplarında dünyanın jeopolitik yapısını detaylı bir şekilde ele alarak, dünya hakimiyetini sağlamak için “Kara hakimiyeti” adında jeopolitik tezini ortaya atmıştır. Ona göre dünyanın merkezi «Avrasya'dır», Avrasya'nın merkezi ise «Kâlpğah» (Heartland). Bundan dolayı H.J. Mackinder Hazar bölgesinin de yer aldığı «Kâlpğah» üzerinde sağlanan kontrol dünya hakimiyeti anlamına gelmektedir. Böylece H.J. Mackinder «Kara hakimiyeti» jeopolitik teorisinde dünyaya hükmetme fikrini şöyle formüle etmiştir: «Doğu Avrupa'ya egemen olacak büyük bir güç, Hazar denizini de kapsayan Kâlpğaha (Merkezi bölgeye) hükmeder, Kâlpğaha hükmeden güç Dünya adasına hükmeder, Dünya adasına egemen olan Dünyaya hükmeder» [4, s. 41].

H.J. Mackinder Dünya adası içine üç kıtayı dahil etmiştir, yani Asya, Afrika ve Avrupa'dır. Böylece teorisyen dünya jeopolitik yapısını belli bir hiyerarşiye tabi tutarak, tüm bunların merkezine «Tarihin coğrafi mihverini» yerleştirmektedir. Günümüz anlamıyla «Tarihin coğrafi mihver» alanı Rusya Federasyonu'nun/Avrasya'nın sınırlarına denk gelmektedir. Bu coğrafi mihverin kenarını "İç Kenar Hilâl" kuşağı oluşturmaktadır. Bu alan Avrasya kıtasının kıyı alanlarını oluşturmaktadır ve yazara göre «İç Kenar Hilâl» kuşağı uygurlağın en yoğun geliştiği alan olmuştur. H.J. Mackinder'e göre «İç Kenar Hilâl» dışında kalan alan ise «Dış Kenar Hilâl» kuşağı (outer veya insular crescent) oluşturmaktadır. Böylece yazar bu alanı hem coğrafi hem de kültürel anlamda Dünya adasının dışında yer alan kıta olarak varsaymıştır. Böylece H.J. Mackinder'e göre Anglo-Amerikan jeopolitik kuramlarının temel amacı «Tarihin coğrafi mihver» (Rusya Federasyonu) etrafında stratejik işbirliğine dayalı birliğin sağlanmasını önlemek için çeşitli tezlerin geliştirmesi olduğunu beyan etmiştir. Aynı zamanda ona göre «Dış Kenar Hilâl» kuşağında yer alan devletlerinin (Anglo-Sakson ülkelerinin) temel amacı ise «Kâlpğah» alanında yer alan ülkeleri kendi yanlarına çekerek, etkisi altına almaları gerektiğini savunur [5, s. 109]. Böylece H.J. Mackinder ilk olarak Rusya Federasyonu ile Almanya arasında stratejik işbirliğini önlemeye dayalı tezleri ortaya atarak, her iki devletin stratejik anlamda birleşerek jeopolitik merkez olmamaları için çeşitli jeopolitik tezleri geliştiren teorisyendir. Rus jeopolitik kuramcı A. Dugin ise H.J. Mackinder teorisine şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur: «Mackinder ilk olarak Anglo-Sakson jeopolitik teorisinin temellerini atarak, aynı zamanda 50 yıl sonra ABD ile NATO'nun izleyeceği dış politikasının temellerini de atmıştır. Mackinder'in geliştirdiği teorisinin temel amacı Avrasya Birliğinin kurulmasını önlemek, Rusya Federasyonu ile Almanya'nın stratejik ittifakını önlemek ve Heartland'in güçlenmesi ile dışa yayılımına set çekmektir» [6, s. 48].

H.J. Mackinder'in fikirlerini Amerikan jeopolitik kuramcı N. Spykman «Kenar kuşak» teorisi adı altında devam ettirmiştir. N. Spykman H.J. Mackinder'in jeopolitik kuramını yeniden formüle ederek, şu şekilde beyan etmiştir: «Kim kenar kuşağa hükmederse (Rimland) Avrasya'ya hakim olur; kim Avrasya'ya hakim olursa dünyanın kaderini kontrol eder». N. Spykman «Dünya politikasında Amerikan stratejisi» ve «Dünya coğrafyası» adlı kitaplarında devletlerin jeopolitik yönden güçlerini ölçmeye dönük 10 temel kriterlerini sayarak, dünya hakimiyeti açısından Kâlpğah'ın (Heartland) önem arz etmediğini, aksine Kâlpğah'ı (Heartland) çevreleyen alana (Rimland) hakim olan gücün dünyaya hükmedeceği tezini ortaya atmıştır [7, s. 51]. Böylece kısacası birbirinin karşısı olan bu iki teoriden H.J. Mackinder'in «Kara hakimiyeti» teorisine göre Avrupa Rusya'sına egemen olacak büyük bir güç, Hazar'ı da kapsayan Kâlpğaha (Merkez Bölge), bu bölgeye egemen olan dünya adasına daha sonra da dünyaya egemen olabilir. N. Spykman «Kenar kuşak» teorisinde aynı coğrafyayı kullanır; fakat Dünya Adasına egemen olabilmek için merkez bölgesini çeviren kuşağa, Türkiye'den başlayıp Kore'ye kadar uzanan bir bölgeye egemen olmak gerektiğini savunur. Fakat, her iki teoride de Hazar bölgesi, Kâlpğahı teşkil eden en önemli yer olduğunu gözden kaçırmamak gerekir.

Diğer klasik Batılı jeopolitik kuramcı olan K. Scmitt «Büyük alan» (Grossraum) teorisini geliştirmiştir. «Büyük alan» jeopolitik teorisinin temel mantığı devletin gelişimi için yeni toprak

alanına ihtiyaç duyacağı varsayımdır. Ona göre emperyal entegrasyon prensibi insanlığın mantıksal ve tabiatından kaynaklanan sentezlemenin bir sonucudur. K. Scmitt'e göre «Nomos» kara alanının gelişimi doğal olarak Kıta devletini doğurur. Kıta devletinin yayılımı şehir-devletlerden devlet sınırlarına kadar alanı kapsayacaktır. Dolayısıyla «Büyük alanın» Kıta devletinin oluşumu tarihsel ve jeopolitik gerekliliğinden kaynaklanmaktadır. K. Scmitt'in resmettiği dünya jeopolitik yapısı ikili kültürel bir görünüme ve rekabete sahiptir, bunun bir tarafında Anglo-Sakson (İngiltere+Amerika) kültürü, diğer tarafında ise Avrasya medeniyetini bulunmaktadır. Yani ikili kültürün bir tarafında denizlerle kaplı ülkelerin medeniyeti, diğer ucunda ise karalarla çevrili devletlerin medeniyeti yaşamaktadır ve onların arasında sürekli olarak rekabet, mücadele söz konusudur. Ona göre her iki kültür dünya hakimiyetini sağlamak için birbirleriyle kıyasıya savaşmaktadırlar, galip gelen dünyaya hakimiyetini ilan edecektir. Günümüzde bile dünya politikasında olup biten olayları K. Scmitt'in savunduğu «Büyük alan» jeopolitik kuramı çerçevesinde yorumlayan ve bu teoriye dayanarak güncel jeopolitik tezler üreten yazarlar mevcuttur [8, s. 70–75].

Klasik Rus jeopolitik teorisyenlerin içinden P. Savitski'nin fikirlerine değinmemiz gerekir. Örneğin günümüz Rus jeopolitik kuramcı A. Dugin kitabında P. Savitski'yi klasik rus jeopolitik teorisyenlerden ilk ve tek olduğunu beyan ederek, P. Savitski'nin Rus jeopolitik teorisine katkılarını vurgulamıştır. P. Savitski'nin kaleme aldığı yazıları incelendiği zaman, yazar Rusya'yı sadece bir ulustan müteşekkil devlet olarak değil, aksine çeşitli kültürleri kendi bünyesinde barındıran çok medeniyetli (Slav, Türk, Ortodoks, Müslüman vs.) bir ülke olarak inceler. Tüm bu çeşitli kültür mensupları bir araya gelerek kültürel bir sentezin oluştuğunu savunur. P. Savitski Turancılığı inceleyerek, onun özelliklerini pozitif etkileyen jeopolitik kavram olarak ele almıştır. P. Savitski'ye göre Rusya daha evvel görülmemiş kendisine özgü bir medeniyet yapısına sahiptir, bu medeniyet yapısı Avrupa'yı ve Asya medeniyetinden oluşan orta yolu kapsamaktadır. Dile getirdiği bu orta yolun kendisine özgü tarihsel, kültürel ve dinsel geçmişi vardır ve jeopolitik dilde ona «Avrasya» adını vermiştir. P. Savitski'nin Avrasyacılık düşüncesine karşı çıkan milliyetçi Slav kesimi oldursa da, P. Savitski kendi fikirlerini Rusya'nın bulunduğu coğrafik yapısını ileri sürerek tezini savunmaya devam etmiştir. Ona göre Rus halkı Slav ırkına bağlı olmakla birlikte çeşitli dönemlerde Moğol-Tatar ve Türk ırklarla birlikte yaşamıştır ve kendi topraklarında bu milletlerle birlikte yaşamaya mahkum edilmiştir. Bundan dolayı ona göre Rus ırkının Tatar-Moğol ve Türk halklarla karıştığını ve güçlü emperyal devlet olmak istiyorsa ifade edilen milletleri kendi çatısı altında birlik içinde yaşaması gerektiği fikrini geliştirmiştir. Diğer taraftan P. Savitski «İdeokratiya» terminolojisini geliştirerek, bu terminin içeriğini Batılı değerlerin karşıtı olan anti-demokratik, anti-liberal fikirlerle doldurarak, bir anlamda Anglo-Amerikan değerlerine zıt fikirleri kapsayan yeni bir jeopolitik ideolojiyi geliştirmeye çalışmıştır. Günümüz Rus jeopolitik teorisyenler Y. Tihonravov ve A. Dugin'in fikirlerine göre P. Savitski ilk kez Anglo-Amerikan değerlerini içeren H.J. Mackinder, N. Spykman vs. Batılı jeopolitik teorisyenlere karşı anti-tez geliştirerek, Batı değerlerinin dışında da farklı kültürel değerlerin olduğunu yayabildiğinin altını çizmektedirler.

Yukarıda ifade edilen klasik jeopolitik kuramcılarının tezlerini günümüz dünyasına uyarlayan jeopolitik kuramcılarının safına Anglo-Amerikan ülkelerinden Z. Brzezinski ile güncel Rus jeopolitik kuramcı A. Dugin'in isimlerini sayabiliriz. Bir anlamda Z. Brzezinski H.J. Mackinder ile N. Spykman'ın jeopolitik tezlerini günümüz şartlarına uyarlayarak, bazı değişikliklerle yeniden dünya hakimiyetini formüle etmektedirler.

Z. Brzezinski, iki kutuplu dünya düzeni sonrası ABD'nin dünyadaki hakimiyetini koruması için önerdiği fikirlerin toplamını 1998 yılında yazılan ama hâlâ güncelliğini koruyan Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklileri adlı kitabında beyan etmiştir. Her şeyden önce Z. Brzezinski'nin fikrine göre sadece «Kâlpğah'ta» (H.J. Mackinder) veya «Rimland'te» (N. Spykman) hakimiyet sağlamak yetmiyor, artık dünya küresel bir yapıya doğru evrildiğinden Lisbon'dan başlayarak Vladivostok'a kadar devam eden jeopolitik alana, yani Avrasya'nın tamamına hükmeden devlet dünya hakimiyetini koruyarak, sağlamlaştırabilecektir [9, s. 32]. Z. Brzezinski'nin bu söyleminden iki sonuç çıkarılabilir, biri dünya hakimiyetine yönelik

oynanan satranç tahtasının alanı Avrasya'dır, Hazar bölgesi ise genel Avrasya bölgesinin güney alanına giren bir alt parçasıdır. Bu bağlamda Anglo-Amerikan stratejistlerinin gözünde Hazar bölgesi Avrasya'daki genel oyunun sadece bir alt-parçasıdır, ama jeopolitik, jeostratejik ve jeoekonomik açıdan önemli bir merkezi alandır. Nitekim, Hazar bölgesi, eski Sovyetler Birliği'nin tüm petrol rezervlerinin %32'sine, kömür rezervlerinin %30'una, doğal gaz rezervlerinin %50'sine sahip bulunmaktaydı. Bunun yanında eski SSCB'de üretilen bakırın %76'sına, cıva ve bizmutun tamamını, çinkonun %86'sını, kromun %90'ını, uranyum ve nikelin %80'ini ve manganezin %50'sini bu bölge karşılamıştı. Orta Asya, dünyanın en zengin altın madenlerine de sahiptir [10, s. 34].

Kıyıdaş Türk Cumhuriyet'lerin Tezleri

1) Azerbaycan'ın savunduğu tezler

Hazar'ın statü probleminin en çok etkilediği ülke Azerbaycan'dır diyebiliriz. Çünkü Sovyetler Birliği öncesinde bu bölgede yabancı şirketler petrol çıkartıyorlardı ve Sovyetler Birliği dağılır dağılmaz ilk geldikleri, hatta Sovyetler Birliği dağılmadan Mikhail Garboçov'un *Glasnost ve Perestroyka (Açıklık ve Yeniden Yapılanma)* politikasını açıklamasından sonra o dönemki Azerbaycan devlet başkanı Müttalibov'un Sovyet yönetiminden izin almasıyla birlikte yabancı şirketlerin ilk geldiği ülke Azerbaycan'dır [11, s. 120]. Azerbaycan ekonomisi için can damarı olarak gördüğü petrolü çıkartıp pazarlayabilmek için hızlı bir şekilde uluslar arası şirketlerle antlaşmalar yapmaya başladı. Fakat Azerbaycan'ı batı'ya kaptırdığı endişesine kapılan Rusya Federasyonu kısa zamanda Hazar'ın statü problemini gündeme getirerek Azerbaycan'ın uluslararası şirketlerle yapmış olduğu antlaşmaları baltalamaya çalışmıştır.

Azerbaycan devleti ilk günden itibaren Rusya'nın yapmış olduğu teklifleri kabul etmemiş, buna karşı kendi çıkarlarını da gözeterek karşı tekliflerde bulunmuştur. Azerbaycan bu konuyla ilgili iki farklı teklifte bulunmuştur. Bunlardan biri *açık deniz*, diğeri ise *sınır gölü* teklifidir.

Azerbaycan Hazar'ın bir sınır gölü olduğu düşüncesinden hareketle, orta hat esasına göre beş ulusal sektöre bölünmesini savunmaktadır. Azerbaycan Hazar'ın sularının ve deniz dibinin tamamen taksim edilerek, egemenlik alanlarına bölünmesini ve her ülkeye ait alanda mülkiyet ve egemenlik ilkelerine dayalı olarak o ülke mevzuatının geçerli olmasını savunmaktadır. Azerbaycan Hazar'ın milli sektörlerle bölünmesi gerektiği tezini dünyadaki benzer örneklere dayandırarak savunmaktadır. Örnek verecek olursak Victoria gölü (Kenya, Tanzanya ve Uganda arasında), Malavi gölü (Malavi, Mozambik arasında), Büyük Kuzey Amerika gölü (Kanada, ABD arasında), Titikaka gölü (Bolivya ve Peru arasında) ve Cenevre gölü (Fransa ve İsviçre arasında) milli sektörlerle göre bölünmüş göllerdir.

Azerbaycan ikinci bir teklif olarak Hazar'a açık deniz statüsünün uygulanabileceğini ileri sürmektedir. Bu durumda Hazar'a 16 Kasım 1994'te yürürlüğe giren 1982 BMDHS'nin uygulanmasını istemektedir. Böylece her kıyıdaş devlet 12 millik karasuları, 12 millik bitişik bölge, 200 mil veya daha fazla kıta sahanlığı ve 200 millik münhasır ekonomik bölgeye sahip olacaktır [12, s. 109].

Azerbaycan açısından önem taşıyan nokta Hazar'ın göl veya deniz statüsünde tanınmasından çok, kıyı ülkelerinin deniz üzerinde münhasır yetkilerini kullanabileceği ulusal egemenlik alanlarına bölünmesidir. Ancak Hazar'ın hukuksal statüsü kesin olarak belirleninceye kadar, Azerbaycan her kıyı devletinin kendi bölgesinde kalacak petrol ve doğalgaz rezervlerini işletebilmesini savunmaktadır. Azerbaycan, 6 Temmuz 1998'de Rusya ve Kazakistan'ın imzaladıkları ve Hazar'ın deniz tabanını bölen anlaşmayı olumlu bir gelişme olarak değerlendirdi. Bu bağlamda Azerbaycan deniz tabanını bölmeye yönelik önemli adımlar atmıştır, Kasım 2001'de Rusya'yla, Eylül 2002'de ise Kazakistan'la bu kapsamda antlaşmalar imzalamıştır. Bu antlaşmalar sadece Hazar'ın dibinin mülkiyetini paylaşmayı içermektedir. Ancak Bakü, bu paylaşımı yeterli bulmayıp deniz tabanının üstündeki tüm su kütlelerinin de ulusal sektörlerle bölünmesi gerektiği görüşünü tekrarladı.

2) Kazakistan'ın savunduğu tezler

Kazakistan kıyıdaş ülkelerden Hazar'a %29'luk bir payla en uzun sınırı olan ve Hazar'da en çok belirlenmiş hidrokarbon rezervleri olan ülke konumundadır. Kazakistan Hazar'ın statüsünün gündeme gelmesi ile birlikte kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Baştan itibaren Hazar'ı «iç deniz» olarak nitelendirmiş ve 1982 BMDHS'nin uygulanması gerektiğini savunmuştur. Kazakistan için kendi petrol ve doğal gaz alanlarındaki egemenlik haklarının tanınması önemli olduğundan, Azerbaycan ve Kazakistan'ın savunduğu görüşlerde bir benzerlik olduğu söylenebilir. Çünkü Azerbaycan için de nihai paylaşım açısından, Hazar'ın deniz veya göl olarak değerlendirilmesinden çok, kendi egemenlik alanının belirlenmesi önem arz etmektedir. Azerbaycan ve Kazakistan arasındaki tek fark, Azerbaycan Hazar'ın tümüyle ulusal sektörlere bölünmesini savunurken, Kazakistan deniz yatağının paylaşılmasını yeterli bulmakta, Hazar'ın sularının ise belirli münhasır yetki alanı dışında ortak kullanılmasını kabul etmektedir.

Yani Kazakistan Hazar'ın statüsü konusunda Şubat 1998'e kadar Azerbaycan ile benzer görüşleri benimsemiştir. Bu çerçevede Kazakistan Hazar'ı bir iç deniz olarak nitelemiş ve 1982 BMDHS'nin uygulanmasını istemiştir [13, s. 278]. Ancak Kazakistan için önemli olan deniz yatağının paylaşılmasıdır, bu bağlamda Kazakistan'ın Rusya ile Temmuz 1998'de antlaşma imzalamıştır. Kazakistan, deniz tabanının tamamen bölünmesini kabul ederken su kütlelerinin ortak kullanılmasını kabul etmekle, Hazar'ı bir sınır gölü olarak değerlendirdiği izlenimi vermektedir. Çünkü Hazar'a deniz hukuku uygulansaydı, kıyı devletlerinin tam egemenliğinin olduğu 12 millik karasuları dışında, 200 millik veya karşı kıyıdaş devletin sınırına kadar münhasır ekonomik bölgeye sahip olacaktı. Kazakistan Rusya ile yaptığı antlaşmada deniz dibinin orta hat esasına göre tamamen bölünmesini kabul etmiştir.

Ayrıca 9 Ekim 2000 tarihinde Kazakistan ve Rusya arasında Hazar denizinde işbirliği konusunda bir deklarasyon imzalanmıştır. Bu deklarasyona göre Kazakistan ile Rusya Federasyonu Hazar'ın statüsünün belirlenmesinde *orta hat prensibini* benimsemekte, denizin dibini ulusal sektörlere bölmeyi kabul ederken, su yüzeyini ortak kullanıma açmayı kabul etmektedirler. Sınır çizgisinde bulunan yataklar için iki ülke 50/50 prensibini kabul etmektedirler. Kazakistan, Rusya ile imzalamış olduğu bu antlaşmanın bir benzerini 29 Kasım 2001'de Azerbaycan ile de imzalamıştır. Bu antlaşmalardan ortaya çıkan paylaşımına göre Hazar'ın kuzeyinde paylar şöyle şekillenmektedir:

- Kazakistan %27, Rusya %19, Azerbaycan ise şimdilik %18'lik bir alanda Hazar'ın dibine egemen olacaktır. Eski hesaplamalara bakılırsa Rusya'nın burada payı arttığı görülmektedir [14, s. 133].

Ancak buna rağmen Kazakistan ve Rusya arasında sınırdaki yataklar için getirilen 50/50 prensibiyle Kazakistan'ın zengin rezervleri olan Xvolinskoye, Kurmangazı, Tsentrolnoye isimli petrol sahalarının ortak kullanılması söz konusu olmuş ve taraflar arasında problemlere neden olmuştur.

Kazakistan'ı değinmişken ülkenin dev enerjileri hakkında da kısaca olsa bahsetmekte fayda vardır. Bir kere bağımsızlıktan sonra Kazakistan dev enerji kaynaklarıyla yabancı yatırımcıların ilgi odağı haline gelmiştir. Yatırımların tetiklemesiyle petrol üretimi önemli oranlarda artış göstermiştir. 2003'te günde 1 milyon, 2004'te 1.22 milyon, 2005'te ise günde yaklaşık 1,29 milyon varil, 2010 yılında ise 5,5 milyon varil üretim miktarını gerçekleştirmiştir. Bu miktarın çok az bir kısmı ülkede tüketilmekte (yaklaşık günde 222.000 varil) kalan kısmı ise ihraç edilmektedir. Ayrıca devlet petrol ve gaz şirketi Kazmunaigaz'a göre 2011–2015 arası Hazar'daki kıyıdaş uzak yataklara yapılacak yatırım 16 milyar dolara ulaşacaktır. Kazakistan ekonomi politikasının başlıca amacı petrol gelirlerini kullanarak ekonominin enerji dışındaki sektörlerini de kalkındırmak, ekonomik çeşitliliği sağlamaktır.

3) Türkmenistan'ın savunduğu tezler

Türkmenistan'ın Hazar'a ilişkin tutumu, uzunca bir süre diğer kıyıdaş devletlere göre daha belirsiz ve esnek olmuştur. Türkmenistan, Rusya ile İran'ın baskıları nedeniyle önce bu ülkelerin görüşüne yakın bir görüşü Ocak 1997 tarihine kadar savunmuş ve kıyıdaş ülkelere bırakılacak 45

millik münhasır yetki alanı dışında kıyıdaş devletlerin ortak kullanımına açık bir alan tesis eğilmesi gerektiği görüşünü benimsemiştir.

Türkmenistan daha sonra bu görüşünü değiştirmiş ve idari paylaşımın orta hat esasına göre yapılması, ayrıca kıyıdaş beş ülkenin Hazar'ın kendi sektörlerinde kalan bölümünde mineral kaynakları münhasıran kullanmakta serbest olması gerektiği görüşünü savunmaya başlamıştır. Ocak 1997'de Türkmenistan eski Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı Azeri ve Çırac petrol sahalarının Azerbaycanlılarca konan isimlerini değiştirmiş ve kendi adını vermiştir [15, s. 7]. Bu petrol sahaları, 45 millik kıyı şeridinden daha ötede olduğu için Türkmenistan'ın Hazar'ın fiilen ulusal sektörlere bölünmesini desteklediği söylenebilir. Ancak işin ilginç tarafı Hazar'da aynı tezi savunmaya başlayan Türkmenistan ile Azerbaycan, petrol sahaları yüzünden kendi aralarında anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Yani Azerbaycan'la anlaşmazlığı orta hattın nasıl belirleneceği, kara sınırının hangi noktadan başlayacağı konusundadır.

Ancak yukarıda ifade etmiş olduğumuz tezi savunmada Türkmenistan kararında sabit kalmamış ve kendi tutumunu tekrar değiştirmiştir. Türkmenistan eski Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın 6–9 Temmuz 1998 tarihlerindeki Tahran ziyareti sırasında yayımlanan ortak bildiriye, Hazar'ın statüsü konusunda kıyıdaş devletlerin onayladığı bir antlaşma ortaya çıkana kadar İran ve Sovyetler Birliği arasında imzalanan anlaşmaların geçerli olacağı belirtildi [9]. Böylece Türkmenistan, Hazar'ın hem deniz tabanının hem de su kütlelerinin ortak kullanımını savunan İran'ın görüşlerine daha yakın hale gelmiştir.

Türkmenistan'ın Rusya-Kazakistan antlaşması sonrasında İran ile belirli ölçüde ortak bir tepki sergilemesinin ardındaki en önemli etken, bu ülkenin Azerbaycan ile Hazar'daki tartışmalı petrol sahalarından kaynaklanan sorunların çözülmesinin bir süre daha mümkün olmayacağı düşüncesi ve Azerbaycan'a karşı bir destek arayışı içinde olması şeklinde, açıklanabilir. Bununla birlikte Türkmenistan'ın tutumu halen çok açık değildir. Üstelik Türkmenistan kıyılarına 104 km. uzaklıkta bulunan Serdar ya da Kepez petrol sahası üzerindeki tek taraflı egemenlik iddiasından vazgeçmiş değildir.

Sonuç

Hazar jeopolitiğine bakıldığında iki başat aktör grubu öne çıkmaktadır. Bu başat aktörlerin Hazar jeopolitiğini etkileyen temel dinamikleri ise şüphesiz enerji jeopolitiğindeki hâkimiyet mücadelesidir. Bunlardan ilki kıyıdaşlar diyebileceğimiz Rusya, Azerbaycan, İran, Türkmenistan ve Kazakistan'dır. Diğer grup ise bölge dışı aktörler olarak adlandırabileceğimiz AB, ABD, ÇHC, Türkiye gibi ülkelerdir.

Türk Cumhuriyetleri için yapılması gereken tek çare Hazar'ın statüsü konusunda bu zamana kadar yapılmış uygulamalara bakmaktır. Özellikle Sovyetler dönemindeki uygulamalar Hazar'ın hukuki statüsü konusunda birçok uygulama ortaya koymaktadır. İlk olarak Sovyet uygulamaları Hazar'ın ulusal sektörlere bölmeye imkân vermektedir. 1970 SSCB Enerji bakanlığı'nın Hazar'ı sektörlere göre bölen kararı uygulanmalıdır. Azerbaycan ve Türkmenistan bu noktada ortaya çıkan sınır problemlerini kendi aralarında mantıklı bir şekilde çözmelidirler. Çünkü Hazar'ın statüsü ne olur olsun yine bu problemi kendi aralarında çözmeleri gerekecektir. Petrol boru hatlarının Hazar'ın dibine döşenmesi konusunda da Sovyetler birliği döneminde uygulamalar mevcuttur. Çünkü bu dönemde Hazar'a binlerce kilometre boru döşenmiştir. Bundan sonra da döşenmesi için bütün Hazar çevresi ülkelerin vereceği ortak karara gerek yoktur.

Genel olarak Hazar jeopolitik konumu dolayısıyla geçmişte adının huzur çağı ile birlikte anıldığı medeniyetleri yeniden yeşertebilecek potansiyeldedir. Mackinder'in heartland'ının merkezinde bulunan Hazar, günümüzde yaşanan, baş aktörlerinin ABD, Rusya, ÇHC, AB gibi büyük güçlerin oluşturduğu enerjiye hâkim olma rekabetinde de yine merkez konumlardan birisidir. Soğuk savaş sonrası küresel değişim fırtınasından doğal olarak etkilenen genel jeopolitik yapı, söz konusu enerji jeopolitiği olduğunda önem arz eden pozisyonunu korumuştur. Miktar olarak Ortadoğu ya da Basra Körfezi kadar yoğun hidrokarbon kaynaklarına sahip olmasa da Hazar'ın

jeopolitik çekiciliğinin sebebi elbette ki dünya hâkimiyeti ile alakalı pek çok jeopolitik kuramın halen odağında olmasıdır. Aynı zamanda enerjiye hükmetme mücadelesinde genel olarak tarafsız bölgede kalıyor olmasının da Hazar'ın önemini artırdığı söylenebilir.

KAYNAKÇA / REFERENCES

1. Yusin L. Toward a new international regime for the caspian sea // Problems of Post-Communism. – 2005. – №52 (3). – P. 37–48.
2. Yüce Ç.K. Kafkasya ve Orta Asya enerji kaynakları üzerinde mücadele [The struggle over energy resources of the Caucasus and Central Asia]. – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006. – S. 408. [in Turkish]
3. Terzioğlu S. Hazar'ın statüsü hakkında kıyıdaş devletlerin hukuksal görüşleri [Legal opinions of the riparian states on the status of the Caspian] // Orta Asya ve Kafkasya araştırmaları dergisi. – 2008. – Cilt:3, Sayı: 5. – S. 26–47. [in Turkish]
4. Mackinder H.J. Geographical Pivot of History // Geographical Journal. – 1904. – P. 421–437.
5. Özkan G. Soğuk savaş sonrası Orta Asya ve Kafkasya ekseninde TürkiyeNato-Rusya ilişkileri ve Türk dış politikası'na yansımaları [Reflections on Turkish-Russian relations and Turkish foreign policy on the axis of Central Asia and the Caucasus after the Cold War] // Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. – 2010. – №12 (1). – S. 109–132. [in Turkish]
6. Dugin A. Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım [The Eurasian Approach to Russian Geopolitics]. – İstanbul: Küre yayınları, 2018. – 393 s. [in Turkish]
7. Spykman N. Geography of peace. – New York, 1942. – 447 p.
8. Klevevan L. The New Great Game: Blood and Oil in Central Asia. – London: Atlantic Books, 2004. – 304 p.
9. Brzezinski Z. Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklere [The Great Chessboard: America's Priority and Its Geostrategic Requirements] / Çev. Gül Keskil, Gülsev Pakkan. – İstanbul: Sabah Kitapları, 1998. – 293 s. [in Turkish]
10. Dikkaya M. Türk Cumhuriyetleri Enerji Kaynakları: Yeni Büyük Oyunun Temel Dinamikleri [Energy Resources of the Turkish Republics: The Main Dynamics of the New Big Game] // Akademik Araştırmalar Dergisi. – Yıl 1, Sayı 3, 1999/2000. – S. 148. [in Turkish]
11. Şir A. Hazar'ın statüsü, jeopolitiği ve bölgesel güvenliğe etkileri [The status of the Caspian Sea, its geopolitics and its impact on regional security] // Global strateji dergisi. Yıl: 3, Sayı:12, 2008. – S. 92. [in Turkish]
12. Çolakoğlu S. Uluslararası hukukta Hazar'ın statü sorunu [The problem of the status of the Caspian Sea in international law] // Siyasal Bilgiler fakültesi dergisi. – 1998. – Cilt: 53. – 342 s. [in Turkish]
13. Abdullayev C., Uluslararası hukuk çerçevesinde Hazar'ın statüsü ve doğal kaynaklarının işletilmesi sorunu [Hazar Denizi'nin uluslararası hukuktaki statüsü sorunu] // Ankara üniversitesi Hukuk fakültesi dergisi. – 1999. – Cilt: 48, Sayı:1-4. – 253 s. [in Turkish]
14. Kahraman A. Hazar ekseninde boru hatları diplomasisi [Diplomacy of pipelines on the Caspian axis] // Stratejik araştırmalar dergisi. – 2008. – №12. – 51 s. [in Turkish]
15. Özalp N. Büyük oyunda hazar enerji kaynaklarının önemi ve konumu [The importance and position of Caspian energy resources in the big game] // Panorama Dergisi. – 2004. – 352 s. [in Turkish]